

Дем'янчук Тетяна Дмитрівна
кандидат історичних наук
доцент кафедри ТІДП
Львівського державного університету
внутрішніх справ

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ
РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ І КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ
СИСТЕМИ В БОРОТЬБІ З «ВОРОГАМИ НАРОДУ»**

У статті проаналізовано процес змін карної політики проти «ворогів народу», відображених у Кримінальних кодексах РСФРР (з 1936 р. – РРФСР) та УСРР (з 1937 р. – УРСР), «Основних початках кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», постанові ЦВК СРСР «Положення про злочини державні (контрреволюційні) і особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління» від 25 лютого 1927 р. Ці зміни знайшли своє відображення в нових редакціях статей 54¹–54¹⁴ та 56¹⁵–56³² (КК УСРР) і, відповідно, статей 58¹–58¹⁴, 59¹–59¹³ (КК РСФРР), а також діяльність у структурі НКВС слідчо-оперативних органів, які проводили слідчі дії з «ворогами народу».

Ключові слова: "вороги народу", кримінально-виконавча система, в'язниці, виправно-трудова табори та колонії, репресії. арешти, виселення.

В статье проанализирован процесс изменений уголовной политики против «врагов народа», отраженным в Уголовных кодексах РСФСР (с 1936 г. - РСФСР) и УССР (с 1937 г. - СССР), «Основных началах уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик», постановления ЦИК СССР «Положения о преступлениях государственных (контрреволюционные) и особенно для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления» от 25 февраля 1927 Эти изменения нашли свое отражение в новых редакциях статей 541-5414 и 5615-5632 (УК УССР) и, соответственно, статей 581-5814, 591-5913 (УК РСФСР), а также

деятельность в структуре НКВД следственно-оперативных органов, которые проводили следственные действия с «врагами народа».

Ключевые слова: "враги народа", уголовно-исполнительная система, тюрьмы, исправительно-трудовые лагеря и колонии, репрессии. аресты, выселения.

The article analyzes the process of change criminal policy against the "enemies" as reflected in the Criminal Code RSFSR (from 1936 - RSFSR) and SSR (from 1937 - USSR), "Basic beginning of the criminal legislation of the USSR and Union Republics" resolution Soviet Central "The situation of public crimes (counterrevolutionary), and especially to the USSR dangerous crimes against public order" on February 25, 1927 These changes are reflected in new versions of articles 541-5414 and 5615-5632 (CC SSR) and thus , articles 581-5814, 591-5913 (CC RSFSR) and the activity in the structure of the NKVD investigative authorities who conducted the investigation with "enemies".

Keywords: "enemies", penal system, prisons, correctional labor camps and colonies repression. arrests, evictions.

Постановка проблеми. На початку 30-х років спостерігається тенденція в карній політиці до переходу від утримання у в'язницях до утримання у виправно-трудових таборах і колоніях із використанням праці позбавлених волі в господарському комплексі країни. Особливість карально-виправної політики більшовицького режиму полягала в тому, що правове поле формувалося під дією партійно-ідеологічних установок, які базувалися на догмі про «загострення класової боротьби» і, відповідно, впливали на зміни як у формуванні кримінально-правової політики взагалі, так і в кримінально-виконавчій системі зокрема. Відповідно дана проблема має не лише суспільно-політичну, а й науково-правову значущість, різні аспекти яких відображено в значному пласті літератури вітчизняних та зарубіжних науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання репресій у різних аспектах і підходах знайшло відображення в роботах

зарубіжних і вітчизняних учених Ю. Шаповала, П. Михайленка, О. Шишова, А. Міхліна, В. Тимофєєва, А. Міроненко, А. Яковлєва, А. Кокуріна, А. Звягінцева, Г. Іванова та інших. Разом із тим, необхідно зазначити, що подальшого комплексного аналізу потребує діяльність у структурі НКВС слідчо-оперативних органів, які проводили слідчі дії з «ворогами народу».

Метою статті є дослідження політико-правових засад та особливості формування репресивної політики проти «ворогів народу», органів та установ кримінально-виконавчої системи.

Виклад основного матеріалу. З перших днів утвердження радянської влади на території РСФРР та УСРР розпочалися процеси становлення спеціальних карних органів та кримінально-виконавчої системи для захисту «диктатури пролетаріату» від «ворожих елементів». Зокрема, юридичною підставою для створення і діяльності Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) – воєнізованого репресивного органу з надзвичайними повноваженнями для придушення страйку (саботажу) державних службовців, які не сприйняли більшовицький режим, була постанова РНК РСФРР від 20 грудня 1917 р. [1, с. 225]. В УСРР аналогічний орган – Управління надзвичайних комісій і особливих відділів (УНК і ОВ), – було створено в грудні 1919 р. при Всеукраїнському революційному комітеті, а 17 березня 1920 р. перейменовано у Центральне управління надзвичайних комісій у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами на посадах (Цупнадком) при РНК УСРР, а 30 травня 1921 р. – у Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК). У лютому 1922 р. ВНК РСФРР і ВУНК УСРР були реорганізовані у Державне політичне управління (ДПУ), відповідно при РНК РСФРР та РНК УСРР.

На чекістів покладалися такі завдання, як: боротьба з білогвардійськими змовами, з підливними акціями іноземних розвідок; ліквідація антирадянської й антикомуністичної діяльності опозиційних сил; охорона державних кордонів; придушення страйкового руху і селянських виступів; боротьба з посадовими злочинами і спекуляцією; інформування

партійних і урядових інституцій про стан у країні; боротьба з незаконними валютними операціями, розкраданням, контрабандою, фальшивомонетниками, хабарництвом, іншими тяжкими кримінальними злочинами. Крім того, за ними зберігалися і певні слідчо-судові функції, зокрема, вони мали право висилати за межі держави «неблагонадійних» іноземних громадян; здійснювати перегляд поштово-телеграфної й іншої кореспонденції; проводити дізнання й направляти справи про розкриті злочини в судові інстанції; брати на особливий облік, виявлених і підозрюваних у злочинах, «неблагонадійних» осіб у державних установах, промислових підприємствах, Червоній армії тощо [2, с. 228–229].

Центральний виконавчий комітет (ЦВК) постановою від 2 листопада 1923 р. утворив при РНК СРСР Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ), якому підпорядковувалися республіканські ДПУ, виведені із складу республіканських НКВС. Зокрема, в УСРР постанову про створення ДПУ при РНК, яке мало боротися з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом, ухвалили ВУЦВК і РНК 13 серпня 1924 р. До структури ДПУ при РНК УРСР входили: відділи ДПУ при губвиконкомах; особливі відділи ДПУ при корпусах і дивізіях Українського військового округу; транспортні відділи ДПУ на залізничних і водяних шляхах; відділи ДПУ з охорони кордонів. Всі органи ДПУ виконували завдання й директиви ВУЦВК та РНК УСРР, а в оперативній діяльності керувалися розпорядженнями ОДПУ, центральному апарату якого було три самостійних управління: таємно-оперативне, економічне і адміністративно-організаційне та кілька спеціальних відділів. До структури таємно-оперативного управління входили відділи: таємний, особливий, контррозвідувальний, іноземний, східний, транспортний, оперативний, військово-політичної цензури, інформаційний, центральної реєстратури. На кожний з відділів покладалися відповідні завдання. Зокрема, співробітники контррозвідувального відділу проводили роботу з виявлення та попередження військово-політичного шпигунства і диверсій, антирадянських

угруповань та організацій, повстансько-бандитських та диверсійних груп, проводили певні розвідувальні акції за кордоном. Водночас співробітники таємного відділу займалися «куркульськими контрреволюційними організаціями», сільською інтелігенцією, студентсько-учнівською молоддю, духовенством різних конфесій, антирадянськими партіями, терористичними проявами на селі.

Відділи економічного управління боролися з «контрреволюційними проявами в усіх галузях народного господарства» – шпигунством, шкідництвом, посадовими і господарськими злочинами, спекуляцією, фальшивомонетниками, контрабандою, стежили за настроями інженерно-технічного персоналу.

Інформаційні підрозділи узагальнювали матеріали про політичну ситуацію, інформували про настрої в різних соціальних прошарках, попереджали про можливі антирадянські прояви, протестні акції тощо.

Однак покарання до вищої міри та всі справи політичного характеру республіканське ДПУ мусило погоджувати з комісією із судово-політичних справ при ЦК КП(б)У, рішення якої затверджувало політбюро ЦК КП(б)У і політбюро ЦК ВКП(б). Таким чином, діяльність ОДПУ і ДПУ в республіці була залежною від рішень вищих партійних інстанцій [3, с. 27].

На початку 1931 р. інформаційний і таємний відділи було об'єднано в таємно-політичний відділ «з метою посилення агентурно-оперативної роботи з контрреволюційними елементами». Структура відділу складалася з чотирьох відділень, кожне з яких займалося «викриттям контрреволюційних елементів», серед: 1-е – партій та організацій, 2-е – творчої інтелігенції; 3-є – на селі; 4-е – серед духовенства та релігійних організацій.

Крім того, на базі економічного управління було створено теж 4 відділення (промислове, сільськогосподарське, торговельно-кооперативне, фінансове), які займалися відбором фахівців із числа засуджених «ворогів народу» та подальшого їх використання «за фахом» у виправно-трудових таборах і колоніях [4, с. 417–418].

Така реорганізація мала значною мірою позитивні наслідки, оскільки, по-перше, сприяла вузькій «спеціалізації» кожного відділення і не допускала дублювання при виконанні поставлених завдань, а, по-друге, давала можливість і в умовах відбування покарань використовувати в різних промислових галузях кваліфіковану робочу силу ув'язнених.

Значні зміни в реорганізації правоохоронних органів відбулися на всесоюзному та республіканському рівні в 1934 р. Зокрема, постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 10 липня 1934 р. (оформленою потім як постанова ЦВК СРСР) на базі ОДПУ було відновлено Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) СРСР і НКВС союзних республік (ліквідовані перед тим в 1930 р.) із відповідними структурами на місцях. Зокрема, у структурі НКВС СРСР діяли головні управління: державної безпеки (ГУДБ), робітничо-селянської міліції (ГУРСМ), прикордонної і внутрішньої охорони (ГУПВС), пожежної охорони (ГУПО), виправно-трудова таборів і трудових поселень (ГУВТТ і ТП), а також відділ активів громадянського стану (ВАГС) та адміністративно-господарське управління (АГУ).

На рівні республіки діяли аналогічні структурні одиниці, але в статусі просто управлінь, які підпорядковувались вищому керівництву НКВС УСРР і були підзвітні Головному управлінню НКВС СРСР. В областях УСРР діяли управління НКВС із тими ж структурними підрозділами, але на рівні відділів та відділень [5, с. 203–204].

Функції боротьби з контрреволюційними елементами, якими до відновлення НКВС займалися ОДПУ-ДПУ, перейшли до відання управлінь державної безпеки НКВС зі збереженням попередньої структури відповідних відділів та відділень. Зокрема, продовжував діяти у структурі ГУДБ НКВС таємно-політичний відділ, який в подальшому зазнав незначних «косметичних» змін, у тому числі й у самій назві (з 25 грудня 1936 р. – 4-й відділ ГУДБ НКВС СРСР; із 9 червня 1938 р. – 4-й відділ 1-го управління НКВС СРСР; із 29 вересня 1938 р. – 2-й відділ ГУДБ НКВС СРСР, а із 26 лютого 1941 р. – 3-є управління НКДБ СРСР).

Крім таємно-політичного відділу у структурі ГУДБ НКВС виявленням «ворогів народу» серед військових займався Особливий відділ при Київському особливому військовому окрузі (ОВ КОВО) з відповідними підрозділами на рівні армійських з'єднань, а на залізницях – транспортні відділи, які підпорядковувалися ГУДБ НКВС [6].

Таким чином, на середину 30-х рр. повністю склалися відповідні органи в структурі НКВС, які мали виявляти «ворогів народу» як серед різних соціальних верств населення, так і в різних галузях господарського комплексу. Правову базу з ізоляції виявлених цими органами «ворогів народу» забезпечувало кримінальне законодавство, що знаходилося у віданні Наркомату юстиції (НКЮ) і під постійним контролем вищих радянсько-партійних органів влади.

У відповідності до суспільно-політичної ситуації формується й карально-виправна політика. Якщо, за словами В. Леніна, каральна (судова) система за царизму була «переважно апаратом пригноблення, апаратом буржуазної експлуатації», то в умовах соціалістичної держави вона мала стати однією з форм «боротьби проти експлуататорів, які намагалися відновити своє панування», а також «забезпечити найсуворіше дотримання дисципліни і самодисципліни трудящих» [7, с. 12]. Отже, за формою зміни полягали лише в тому, чию владу тепер мала захищати карально-виховна система. Однак за змістом головна відмінність полягала в тому, що правове поле порушень і покарань формувалося не стільки на загальних правових нормах і принципах, скільки на ідеологічній догмі про «класову боротьбу», яку проповідував більшовицький режим. Тому для кримінального права були характерними постійні зміни, в залежності від політичної ситуації та настрою партійних вождів. Таке «ручне» регулювання правових норм відкривало широкі можливості для пошуку «ворогів» не лише серед колишніх «експлуататорів», а й дало змогу розправлятися з ідеологічними противниками як у вищих ешелонах партії та органах влади, так і з противниками політичного курсу серед пересічних громадян.

Оскільки новостворена кримінально-виконавча система перебувала в залежності від змін правового поля, то вона теж постійно змінювалася стосовно як карально-виховних форм, так і типів виправних установ. Вперше види покарань було викладено в інструкції НКЮ «Про революційний трибунал, його склад, справи, які підлягають його віданню, винесених ним покарань і про порядок ведення його засідань» від 19 грудня 1917 р. Зокрема, практикувалися такі види покарань, які мали право виносити новостворені революційні трибунали та місцеві суди: 1) грошовий штраф; 2) позбавлення волі; 3) виселення зі столиці, окремих місцевостей або за межі Російської Республіки; 4) оголошення громадського осуду; 5) оголошення винного «ворогом народу»; 6) позбавлення винного всіх або окремих політичних прав; 7) секвестр або конфіскація (часткова або повна) майна винного; 8) засудження до обов'язкових громадських робіт [8, с. 21].

Таким чином, більшість із названих форм стосувалися покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Щодо «ворогів народу», то вони (за винятком штрафів та вигнання за межі республіки, а згодом і СРСР) застосовувалися в поєднанні з позбавленням волі за вироком судових інстанцій, на підставі статей КК РСФРР і УСРР.

Щодо смертної кари, як вищої міри покарання (розстріл), то вона застосовувалася за певні види контрреволюційних злочинів, зазначених в інструкції НКЮ РСФРР «Про революційний трибунал» від 19 грудня 1917 р. До таких відносилися «контрреволюційні повстання, протидія чи непокора робітничо-селянському урядові, заклик до протидії чи непокори радам» [9, с. 20]. А в декреті РНК РСФРР «Соціалістична вітчизна в небезпеці» від 21 лютого 1918 р. право «розстрілювати на місці без суду» за ці контрреволюційні злочини, а також «ворожих агентів, спекулянтів, грабіжників, хуліганів, контрреволюційних агітаторів і німецьких шпигунів» надавалося право органам ВЧК. В умовах іноземної інтервенції та громадянської війни розстрілу також підлягали особи, причетні до

білогвардійських організацій, зговорів та бунтів [10, с. 291–292]. Зокрема, у вересні – грудні 1918 р. було розстріляно 3753 таких осіб [11, с. 99].

У подальшому тлумачення складу контрреволюційного злочину неодноразово розширювалося у постановах РНК та ВЦВК РСФРР. Зокрема, декретом ВЦВК від 20 червня 1919 р. «Про вилучення із загальної підсудності справ в місцевостях, оголошених на військовому стані» до «контрреволюційних діянь» було віднесено також «всякого роду змови, зради, шпигунство, створення контрреволюційних організацій, приховування зрадників, диверсії, бандитизм, розбій, крадіжки соціалістичної власності» та інше. А постановою НКЮ РСФРР «Керівні початки кримінального права РСФРР» від 12 грудня 1919 р. було офіційно запроваджено і смертну кару за окремі державні злочини (контрреволюційні та проти порядку управління) [12, с. 51]. Тимчасово (перший і останній раз аж до 1947 р.) смертна кара стосовно «озброєних сил контрреволюції» була відмінена постановою ВЦВК і РНК РСФРР від 17 січня 1920 р. [13, с. 35], однак у зв'язку із запровадженням 12 травня 1920 р. воєнного становища ВЦВК РСФРР указом від 28 травня знову відновив смертну кару, і з кінця 1920 р. за «контрреволюційні злочини» було розстріляно 6541 особу [14, с. 46, 49].

Така маніпуляція законодавчими нормами, яка то звужувала, то розширювала правові норми й компетенцію надзвичайних органів, з одного боку, свідчила про хитке становище радянської влади, а з іншого – масовий терор допомагав певною мірою придушувати опір контрреволюційних сил. Однак, запроваджуючи терор як «виняткове й тимчасове явище» під час іноземної інтервенції та громадянської війни, більшовицький режим не припиняв його і в умовах переходу до мирного будівництва. Зрештою, особисто В. Ленін у багатьох своїх працях наполягав на жорстокості чинного законодавства та судової системи стосовно репресій проти «класових ворогів» [15]. А при укладанні першого Кримінального кодексу РСФРР (1922 р.) він особисто давав вказівки наркомун юстиції Д. Курському і вносив свої правки в окремі статті, наполягаючи на запровадженні вищої міри покарання

за злочини проти держави. На думку В. Леніна, одне з головних завдань Наркомату юстиції, в підлеглих якого перебували судові інстанції та нагляд за дотриманням законності при утриманні ув'язнених в усіх пенітенціарних установах країни, полягало в тому, щоб «...навчити нарсуди карати нещадно, аж до розстрілу, і швидко» [16], оскільки «суд повинен не усунути терор..., а обґрунтувати і узаконити його принципіально, ясно, без фальші і без прикрас» [17, с. 381].

Така ж практика стосовно «ворогів народу» продовжувалася і з утворенням 30 грудня 1922 р. Союзу СРСР, що проявлялося з одного боку, в постійному удосконаленні кримінального законодавства, а з іншого – в удосконаленні кримінально-виконавчої системи. За базову основу було взято «Основні початки кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», запровадженого в дію указом Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР від 30 жовтня 1924 р., яким керувалися у своїй діяльності як всесоюзні, так і республіканські відомства – НКЮ, НКВС, ОДПУ та ДПУ.

В «Основних початках...» відзначалося, що головними завданнями запровадження заходів соціального захисту є: 1) попередження злочинів, 2) позбавлення суспільно небезпечних елементів можливості здійснювати нові злочини, 3) виправно-трудоий вплив на засуджених.

Основними формами судово-виправного характеру були: 1) позбавлення волі з повною (строгою) та без повної (суворої) ізоляції; 2) покарання без позбавлення волі, із застосуванням таких видів покарань, як: «оголошення ворогом трудящих із позбавленням громадянства СРСР та вигнанням за межі СРСР назавжди; примусові роботи без позбавлення волі; обмеження в правах, вигнання за межі СРСР на певний термін, виселення за межі союзної республіки чи окремої місцевості із заборонаю проживання в тих чи інших місцевостях або без такої заборони (заслання, виселення), звільнення з посади, заборона займати певну посаду, видом діяльності або промислом, громадський осуд, конфіскація майна, штраф, попередження».

Крім того, в «Основних початках...» було встановлено нижній граничний термін позбавлення волі – 7 днів, і верхній – 10 років [18].

Необхідно відзначити, що в «Основних початках...» під «ворогом трудящих» здебільшого малися на увазі так звані «антисоціальні елементи», не пов'язані з контрреволюційною діяльністю. Стосовно ж «ворогів народу», причетних до різних контрреволюційних діянь, то для них як і раніше застосовувалися лише дві форми покарання – позбавлення волі на різні терміни зі строгою ізоляцією, або вища міра покарання – розстріл. Свідченням є хоча б той факт, що 1924 р. за контрреволюційні злочини до розстрілу було засуджено 2550 осіб, а в 1926 р. – 2433 особи [19, с. 60, 64].

У зв'язку з проголошенням з'їздами ВКП(б) курсу на індустріалізацію (1925 р.) та колективізацію (1927 р.) відбувається тенденція до згортання нової економічної політики. Крім боротьби з уявними і дійсними «контрреволюційними» злочинами, більшовицька партія формує ідеологічну доктрину серед суспільства, спрямовану на боротьбу зі злочинами проти порядку державного управління. Зокрема, 25 лютого 1927 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову про включення в Кримінальні кодекси союзних республік «Положення про злочини державні (контрреволюційні) і особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління» [20], які знайшли своє відображення в нових редакціях Кримінальних кодексів РСФРР і УСРР. Зокрема, у КК УСРР контрреволюційні види злочинів було поміщено в статтях 54¹–54¹⁴ (у КК РСФРР – у ст. 58¹–58¹⁴), а злочини «проти порядку управління» - в статтях 56¹⁵–56³² (у КК РСФРР – ст. 59¹–59¹³) [21].

Таким чином, склад контрреволюційних і державних злочинів у черговий раз було розширено. Якщо, наприклад, у КК УСРР 1922 р. смертну кару передбачали 36 статей, то в КК УСРР 1927 р. їх уже було 45, а станом на 15 грудня 1930 р. – аж 51 стаття [22, с. 6]. Продовжувалася подібна практика і в 30-х роках. Зокрема, сумнозвісний закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», ініціатором і основним автором якого

був Сталін, розглядав осіб, які посягнули на суспільну власність, «ворогами народу» і до них застосовував вищу міру покарання – розстріл із конфіскацією майна, а при пом'якшуючих обставинах – позбавлення волі не менше як на 10 років з конфіскацією майна. Водночас будь-який супротив об'єднанню в колгоспи прирівнював до державного злочину і карався позбавленням волі від 5 до 10 років з відбуванням покарання у виправно-трудовах таборах. Крім того, такі особи позбавлялися права на амністію чи дострокове звільнення [23]. На зміцнення суспільної власності був спрямований і закон «Про боротьбу із спекуляцією», ухвалений 22 серпня 1932 р., яким для спекулянтів і перекупщиків передбачалася міра покарання у вигляді ув'язнення у виправно-трудовах таборах на термін від 5 до 10 років без права на амністію [24].

8 червня 1934 р. ухвалою ЦВК СРСР були доповнені статті 54 КК УСРР і 58 КК РСФРР відповідно пунктами 54^{1а}–54^{1г} (КК УСРР) та 58^{1а}–58^{1г} (КК РСФРР) – зрада батьківщини військовослужбовцями. За цей злочин передбачалася вища міра покарання (при пом'якшуючих обставинах – 10 років позбавлення волі з конфіскацією всього майна). Але особливість цієї статті не стільки в застосуванні жорсткого покарання, скільки в тому, що запроваджується і сімейне заручництво і заохочується така форма, як донос. Зокрема, якщо дорослі члени родини знали про підготовку злочину і не донесли, то позбавлялися волі на термін не менше 6 місяців [25].

Запроваджені зміни грубо порушували права людини, особливо неповнолітніх дітей та перестарілих людей, яким доводилося відповідати за «злочин», вчинений кимось із рідних.

З утворенням всесоюзного та республіканських НКВС постановою ЦВК СРСР «Про розгляд справ про злочини, які розслідує Народний комісаріат внутрішніх справ і його місцеві органи» від 10 липня 1934 р. було ліквідовано Судову колегію ОДПУ і визначено новий порядок ведення слідства та передання справ за підсудністю. Зокрема, кримінальні справи за вчинення державних злочинів (контрреволюційні та проти порядку

управління) підлягали розгляду за підсудністю у Верховному суді СРСР, верховних судах союзних і автономних республік, крайових і обласних судах. Як відзначалося в постанові, «для розгляду цих справ при названих судових органах... створюються спеціальні судові колегії у складі: голови і двох членів суду», тобто – так звані «трійки». Крім того, такі злочини, як зрада батьківщини, терор, диверсії були компетенцією виключно військових трибуналів округів та Військової колегії Верховного суду СРСР, оскільки були пов'язані з дотриманням певної секретності. Такі ж злочини, вчинені на залізничному й водному транспорті, підлягали розгляду відповідними лінійними судами та Транспортною і Водною колегією Верховного суду СРСР. Всі інші злочини, які розслідували органи НКВС, підлягали розгляду обласними та народними судами в загальному порядку.

Водночас у постанові ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ» від 10 липня 1934 р. при НКВС СРСР наказувалося створити позасудовий орган – Особливу нараду, якій «надати право застосовувати в адміністративному порядку виселення, заслання, ув'язнення у виправно-трудова табори на терміни до п'яти років і виселення за межі Союзу СРСР» [26, с. 203–204]. Офіційно цей орган приступив до виконання поставлених на нього завдань 5 листопада 1934 р. на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР «Про Особливу нараду при НКВС СРСР».

Таким чином, перед новою хвилею репресій у СРСР та союзних республіках було завершено формування нових судових органів та відповідної правової бази для боротьби з «ворогами народу».

Початком до нової масштабної репресивної кампанії стало вбивство 1 листопада 1934 р. члена політбюро ЦК ВКП(б) і президії ЦВК СРСР, першого секретаря Ленінградського обкому С.М.Кірова. Того ж дня, на пропозицію Сталіна, ЦВК СРСР ухвалив постанову «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», в якій пропонувалися такі зміни: 1) слідство повинно тривати не більше десяти

днів; 2) обвинувальний висновок вручати обвинувачуваному за добу до розгляду справи в суді (замість раніше встановлених трьох днів); 3) справи слухати без участі сторін (обвинувачуваного й адвоката); 4) не допускати подання засудженим апеляційної скарги і прохання про помилування; 5) вирок про вищу міру покарання приводити до виконання одразу після ухвали судом постанови [27, с. 14–15].

Всі ці зміни були внесені до КК УСРР постановою ВУЦВК УСРР від 9 грудня 1934 р., що відкрило широкі можливості, з одного боку, для масової фальсифікації слідчими «контрреволюційних» справ, а з іншого – позбавляло обвинувачуваного будь-якої можливості захистити себе від цих фальсифікацій.

Слід відзначити, що Конституції СРСР (1936 р.) і УРСР (1937 р.) гарантували недоторканість особи, і ніхто не міг бути «арештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора». Однак у цілком таємній постанові політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. за підписом Й. Сталіна від наркома НКВС М.Єжова та секретарів обкомів, крайкомів і ЦК республіканських компартій вимагалось взяти на облік «всіх куркулів і кримінальних злочинців», які повернулися на батьківщину із різних областей північних і сибірських районів по закінченню терміну заслання. Із цієї категорії «найбільш ворожі з них» мали бути «негайно арештовані і розстріляні в порядку адміністративного провадження їх справ через трійки». Менш «активних», але все ж таки «ворожих елементів» наказувалось «взяти на облік і вислати в райони за вказівкою НКВС» [28, с. 430].

Таким чином, ця постанова була грубим порушенням конституційних прав, оскільки, відбувши покарання, людина продовжувала залишатися «ворогом» і підлягала новому покаранню, не вчинивши повторно злочинне діяння. Але оскільки «законодавцями» були члени політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з Й.Сталіним, то вказівка оперативно виконувалася як органами НКВС, так і радянсько-партійними структурами на місцях.

Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 липня 1937 р. було внесено чергові доповнення і зміни в кримінальне законодавство, зокрема посилено карну відповідальність членів сім'ї «зрадника батьківщини». Підготовлений і введений у дію 15 серпня 1937 р. наказ НКВС вимагав арештовувати і через Особливі наради позбавляти волі на 5–8 років дружин «зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», засуджених після 1 серпня 1936 р., а також «соціально небезпечних і здатних до антирадянської діяльності» дітей, старших 15 років. Не підлягали арешту лише дружини, які донесли на своїх чоловіків про підготовку злочину [29, с. 106–110].

Постановою ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. було знову розширено категорію «соціально небезпечних злочинів». Зокрема, за такою ж процедурою, як і терористичні злочини, відтепер мали розглядатися справи про шкідництво (ст. 58⁷ КК РРФРР, ст. 54⁷ КК УРСР) та диверсії (ст. 58⁹ КК РРФСР, ст. 54⁹ КК УРСР) [30, с. 559, 574]. А спеціальною директивою НКЮ СРСР від 15 квітня 1938 р. було розширено зміст і поняття «терор». Від тепер під терором вважалася не лише «конкретна дія», а й навіть «висловлювання терористичних намірів» стосовно керівників партії та уряду чи «схвалення терористичних актів» [31, с. 36]. Таке нововведення, безперечно, теж використовувалося слідчими для фальсифікації кримінальних справ.

Незважаючи на те що Кримінально-процесуальний кодекс (ст. 136) забороняв слідчим «домагатися показів шляхом насильства, погроз та іншими подібними способами», а застосування фізичної сили чи тортур вважалось злочином, без фізичного і морального насильства над арештованими фактично не обходився ні один допит. Насильство під час допитів практикувалося з дозволу ЦК ВКП(б). Зокрема, в таємній шифрограмі, за підписом Сталіна, від 10 січня 1939 р. на ім'я керівників регіональних партійних органів та начальників НКВС відзначалося, що «метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися, як виняток, і надалі до явних ворогів народу» [32, с. 455]. Однак «як виняток» не брався до

уваги слідчими, про що свідчать численні спогади тих, хто пройшов через ці тортури під час допитів.

Висновки. Таким чином, особливість становлення і розвиток правової системи репресій в умовах більшовицького режиму полягала в тому, що вона формувалася як одна з головних форм у діяльності з придушення опору дійсних і надуманих ворогів більшовицького режиму, коло яких постійно розширювалося, а масштаби репресій зростали. Це було зумовлено як складними періодами в утвердженні та розбудові радянської влади, так і загостренням ідеологічного протистояння між самою правлячою партійною верхівкою у питаннях стратегії і тактики державотворення. Як відзначав стосовно цього приводу сам нарком юстиції СРСР М.В. Куриленко, закони кримінального змісту були лише формами, в яких вище партійне керівництво, в залежності від політичної ситуації, виражало свою волю [33, с. 351–352], а тому вони часто доповнювалися і змінювалися, особливо в питанні боротьби з так званими «ворогами народу». Свідченням такого підходу було функціонування такого позасудового органу як Особлива нарада при НКВС СРСР, за допомогою якої влада оперативно розправлялася з «ворогами народу» та членами їх родин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : історичні нариси / НАН України, Ін-т історії України ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 225.
2. Там само. – С 228-229.
3. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – С. 27.
4. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : історичні нариси / НАН України, Ін-т історії України ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 417-418.

5. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1997. – Т. 2 : 1926–1945. – 1999. – С. 203-204.
6. Борьба с антисоветскими элементами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.memo.ru/history/NKVD/STRU/index.htm. – Открытый экран.
7. Советская прокуратура в важнейших документах. – М. : Юриздат, 1955. – С. 12.
8. Там само. – С. 21.
9. Там само. – С. 20.
10. Декреты Советской власти. – М. : Политиздат, 1964. – Т. 3. – С. 291-292.
11. Шишов О. Ф. Смертная казнь в истории : Советского государства / О. Ф. Шишов // Смертная казнь: за и против. – М., 1989. – С. 99.
12. Советская прокуратура в важнейших документах. – М. : Юриздат, 1955. – С. 51.
13. Михлин А. Эволюция законодательства о применении смертной казни / А. Михлин // Законность. – 1997. – № 4. – С. 35.
14. Тимофеев В. Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события : учебное пособие / Валерий Георгиевич Тимофеев. – Чебоксары : Чувашский гос. ун-т им. И. Н. Ульянова, 1999. – С. 46, 49.
15. Ленін В. І. Як організувати змагання? / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Вид-во політичної літератури, 1973. – Т. 35. – С. 189–198; Ленін В. І. Залякані крахом старого і борці за нове / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Вид-во політичної літератури, 1973. – Т. 35. – С. 185–188.
16. Ленін В. І. Про завдання наркомюсту в умовах НЕПу / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Вид-во політичної літератури, 1974. – Т. 44. – С. 380–384.
17. Ленін В. І. Доповнення до проекту ввідного закону до Кримінального кодексу РСФРР і листи Д. І. Курському / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Вид-во політичної літератури, 1975. – Т. 45. – С. 381.

18. Постановление ЦИК СССР «Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик» от 31 октября 1924 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик (далее – СЗ СССР). – 1924. – № 24. – Ст. 205.
19. Тимофеев В. Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события : учебное пособие / Валерий Георгиевич Тимофеев. – Чебоксары : Чувашский гос. ун-т им. И. Н. Ульянова, 1999. – С. 60-64.
20. Постановление ЦИК СССР «Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления)» от 25 февраля 1927 г. // СЗ СССР. – 1927. – № 12. – Ст. 123.
21. Уголовный кодекс УССР. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. – С. 14-20; Уголовный кодекс РСФСР. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1941. – С. 26-38.
22. Мироненко А. Н. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине / А. Н. Мироненко. – К. ; Днепродзержинск, 1994. – С.6.
23. Постановление ЦИК и Совнаркома СССР «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от 7 августа 1932 г. // СЗ СССР. – 1932. – № 62. – Ст. 360.
24. Постановление ЦИК и Совнаркома СССР «О борьбе со спекуляцией» от 22 августа 1932 г. // СЗ СССР. – 1932. – № 65. – Ст. 375.
25. Уголовный кодекс РСФСР. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1941. – С 27; Уголовный кодекс УССР. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. – С 14.
26. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1997. – Т. 2 : 1926–1945. – 1999. – С. 203-204.

27. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 / под ред. А. Н. Яковлева ; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; науч. ред. В. Н. Шостаковский ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : Международный фонд “Демократия”, Материк, 2000. – С. 14-15.
28. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс [та ін.]. – К. : Хрінком Інтер, 2003. – С. 430.
29. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 / под ред. А. Н. Яковлева ; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; науч. ред. В. Н. Шостаковский ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : Международный фонд “Демократия”, Материк, 2000. – С. 106-110.
30. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР 1939–1979 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 559, 574.
31. Сборник законодательных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий // Верховный Совет Российской Федерации / [отв. за вып. и сост. Е. А. Зайцев]. – М. : Республика, 1993. – С. 36.
32. Звягинцев А. Г. Приговоренные временем. Российские и советские прокуроры. XX век. 1937–1953 гг. / Анатолий Григорьевич Звягинцев, Юрий Григорьевич Орлов. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 455.
33. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Галина Михайловна Иванова ; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – С. 351-352.